

## ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

«ՀՈՂԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔԸ» ԵՒ ՀԱՐԿԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ \*)

Բացի վերը յիշածից, 1901 թուից սկսուող հարկատիրական ձևը հանդիսանում է խոշոր քայլ երկրում տիրող հարկատիրական ձևերի զարգացման համար: «Մխահարկի» սկզբունքի փոխարինումը «հողահարկով» անհրաժեշտ պայման է, որպէս զի մեր գիւղերում գոյութիւն ունեցող խառնիճաղանձ հարկատիրական և հողատիրական ձևերը ենթարկուեն անհրաժեշտ և ներկայ պայմաններում հասունացած և կարելի բարեփոխութիւնների:

Իսկ որ այս բարեփոխութիւնները աւելի քան կարևոր են երկրի առաջադիմութեան համար—դա ակնհեր և ներկայ կացութեան ամենաթուլցիկ հայեացքից անգամ:

Չը նայած Կովկասի բնական ու աշխարհագրական բազմակողմանի ու բարդ պայմաններին, չը նայած քաղաքական ու ազգայնական մանրմունք բաժանումներին, որոնց ենթակայ է եղել երկիրը դարերի ընթացքում, և մանաւանդ չը նայած այն բանին, որ միմեանց կից այստեղ գոյութիւն են պահպանում զանազան կուլտուրական կենցաղավարութիւն վարող ազգաբնակչութիւններ՝ թափառաչլիկ խաչնարածներից սկսած մինչև հողագործայգեգործները, և նոյն իսկ զուտ արդիւնաբերութեամբ պարապողները—չը նայած այս բոլոր բարդութիւններին, Կովկասում դժուար է գտնել մի անկիւն, ուր հարկերի ծանրութիւնը, կամ նրանց բաժանման ձևերը համագիւղացիների մէջ առիթ չը լինէին գիւղերում տեղի ունեցող անվերջ կռիւների ու խռովութիւնների:

Լինի դա հայի թէ թուրքի գիւղ, հարուստ թէ աղքատ, դաշտում թէ սարերում—ամեն տեղ լսւում են միմիայն տըր-

\*) Ցկ'ս «Մուրճ» № 5.

տունջները հարկի ծանրութեան ու մանաւանդ անարդար բաժանման մասին: Ոչ ազգաբնակչութեան զարգացումը, ոչ կրօնը, ոչ կուլտուրական բարձրութիւնը ազդեցութիւն չունեն, կարծես, այդ խնդրի աւելի արգարացի լուծման վրայ: Աղքատների աւելի ծանրաբեռնուած լինելը (հարուստների հետ համեմատած) նկատելի է ինչպէս հողագործ հայ գիւղերում, այնպէս և թափառաշրջիկ թարաքամաների, ինչպէս անհատական սեփականականատէր իմերէշներին ու գերմանացիների մէջ, նոյնպէս և նահապետական զանգեզուրցի ու հեթանոս եղիզիների մէջ... Այս ամենի պատճառը, հարկաւ, փնտռելու է նրա մէջ, որ մեզանում հասարակական կեանքի ու կուլտուրայի զարգացումը բնդհանրապէս, ինչպէս և հարկատիրական ձևերի բարեփոխութիւնը մասնաւորապէս, ընթանում են շատ զանգաղ քայլերով: Երկրի միմեանց յաջորդող վարչութիւնները՝ հարկերը նշանակելիս ղեկավարուել են շատ անգամ ոչ-լուսամիտ և յաճախ միմեանց հակասող սկզբունքներով...

Մի իծարականը այն է, որ մի քիչ մօտ ծանօթանալով ժողովրդի տրամաբանութեան մէջ կատարուող փոփոխութիւնների հետ, խառնիճաղանձ դրութիւնից աջդուում է որոշել այն ցանկալի, թէ և մեծ ելնէջներ ունեցող ուղին, որով ընթանում է մեր երկրում հարկատիրական ձևերի զարգացումը...

## II

Թողնելով հետու անցեալը, կանգ առնենք այն դրութեան վրայ, որ իշխում էր Կովկասում վերջին դարերի ընթացքում:

Վրաստանում (ներկայ Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներում), ինչպէս յայտնի է, ժողովուրդը բաժանուած էր զանազան դասակարգերի. արտօնեալ՝ ազնուական և հոգևորական ու սրանցից կախումն ունեցող գիւղացի և քաղաքացի զանազան պարտականութիւններ կրող հարկատուներ: Ազնուականներն ու հոգևորականները ազատ էին տուրքերից և վերջինների ծանրութիւնն ընկած էր գիւղացիների վրայ, որոնք ըստ իրանց դիրքի անուանուում էին՝ թագաւորական, ազնուական և եկեղեցական: Հարկատուների վճարելիք տուրքերը՝ պ. Բախտաձէի \*) աւելով զանազան բնաւորութիւն էին կրում:

«Աւաւաթի» — 3-ական կոտ (կոտը = 2 փութին) հաց (2 կոտ

\*) Податное обложение Госуд. кр-янь Закавказья. Сводъ Матер. по изуч. экономич. быта Госуд. кр-янь Закавказья. т. I. Тифлисъ, 1889.



ցորեն, 1 կ. գարի) ամեն մի ընտանիքից կամ ծխից: Անբեր-  
րիութեան ժամանակ «սուբսաթի» տեղ վերցնում էին դրամ՝  
կոտի արժեքը մի ոտուրի հաշուելով: Այս հարկից ազատ էին մի-  
միայն Վրաստանի մահմեդական շրջանները (Ղազախն ու Բոր-  
չալուն):

«Ղալա»—միմիայն թագաւորական զիւղացիներից. սրա  
չափը զանազան շրջաններում տարբեր էր և հաւասար էր բերքի  
 $\frac{1}{5}$ ,  $\frac{1}{6}$   $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{10}$ -ին:

«Մախսա»—որ ժողովում էր դրամով գլխաւորապէս քաղա-  
քացիներից, արհեստաւորներից և մահմեդական շրջաններից:  
Այս տուրքի չափն էր՝ չնչից 1 ո.  $4\frac{3}{4}$  կ. և սրանից ազատ էին  
աղնուականների զիւղացիք:

«Մախսա» հացով—մահմեդական շրջաններից:

«Մալի»—գլխահարկ՝ միմիայն քաղաքում ապրողներից.  
պատկուածներից 1 ո. 20 կ. էին առնում, իսկ աղապներից՝ 60-  
ական կոպ.: Այս տուրքը կոչւում էր «թաթաբների» տուրք և  
հաւանական է որ նշանակուած էր յաղթողներին կօնտրիբուցիա  
վճարելու համար:

«Կուլուխի»—գինու տուրք, բերքի  $\frac{1}{10}$  մասը. իսկ տեղ-  
տեղ բերքի  $\frac{1}{7}$ : Երբեմն այս տուրքը վճարւում էր և դրամով.  
այդ ժամանակ գինու սապաշնէն (112 թունգին կամ 28 փութը)  
գնահատուում էր 10 ո.:

Կոդէս պուրի եւ կալան—անհրաժեշտ տուրք, որ սուբսա-  
թից զատ վերցնւում էր մի քանի հարուստ զիւղերից:

Վրաստանի քաղաքական գոյութեան վերջին տարիների  
ընթացքում նշանակուած էին յատուկ տուրքեր «սարուսո» և  
«սալէկո» («ոռւանների և լէզզիների» համար)՝ ոռւս օգնական  
զօրքի և լէզզի վարձկան պահապանների վարձատրութեան հա-  
մար: Եւ վերջապէս, արօտների համար լեռնականները վճարում  
էին «սաբալախո» անուանեալ տուրք: Ամբողջ «թուշ» կոչուած  
ազգութիւնը օրինակ, վճարում էր 400 ոչխար (1 ո. 20 կոպ.  
արժողութեամբ հատը) և 200 գառը (հատը 70 կ. արժողութեամբ),  
իսկ յետոյ դրանց փոխարէն 620 ո.: Փշաւները վճարում էին 50  
ոչխարից մէկը: Օսերը վճարում էին. 1) ամեն մի ընտանիքը  
3-ական ոչխար 3 ո. արժողութեամբ: 2) «բէգար» ամեն մի  
«սակօմլօ» կոչուած տարածութեամբ հողից (15—20 օրավար)  
մի-մի կով 5 ո. արժողութեամբ, կամ 5 ոչխար և 3) ամեն մի  
«սակօմլօ» տարածութիւնից մի-մի եզը 10 ո. արժողութեամբ—  
«դասաշուքօ» (ընծայ):

Բացի այս ընդհանուր բնաւորութիւն կրող տուրքերից՝  
ամեն մի «կախումն ունեցող» կամ «ստորագրեալ» ունէր զէպի



իր «պարոնը» (թագաւորը, եկեղեցին, ազնուականը և այլն) որոշ պարտականութիւններ: Այդ պարտականութիւնները, նայած անձնաւորութեանն ու տեղին՝ շատ տարբերոււմ էին միմեանցից:

Մեծ մասամբ ազնուականների և գիւղացիների կամ աւելի ճիշտն ասած՝ արտօնեալի և կախումն ունեցողների յարաբերութիւնները սահմանուած էին այն ձևով, որպէս զի բաւարարութիւն տրուի «պարոնի» բոլոր, թէև բազմակողմանի, բայց ոչ մեծ, պահանջներին: Մէկը պարտական էր «պարոնին» վճարել, բայց բերքի  $\frac{1}{10}$ -ից, նաև պսակուելու համար 5—10 ոտւրի, կերակրել պարոնին տարին 1, 2 անգամ, ընծայել Զատիկին մէկ գառը.—միւսը՝ իր ցանքսի ու այգու համեմատ վճարում էր 10 կոտ ցորեն, 15 թունգի գինի, Զատիկին՝ մէկ հաւ, 20 ձու,  $\frac{1}{4}$  մետաքսի թել, չաբաթը մէկ մշակ: 3-րդը պարտական էր տարին մի անգամ հիւրասիրել պարոնին, 4-րդը ցրել նրա նամակները և ամեն բարեկենդանի ընծայ տանել մի-մի գոծի... և այլն...

«Բոլոր տուրքերը Վրաստանում—գրում էր իշխան Վօրօնցովը <sup>18/VII 1849</sup> թ. \*) որոշուած չէին զրաւոր օրէնքներով, այլ միմիայն սահմանուած էին տեղական ազաթով (դէբուլէրա): Զը նայած դրան, տուրքերի և պարտականութիւնների վճարելիքն ու ձևերը, որ յայտնի էին երկու կողմերին էլ, զարմացնում էր իր կանոնաւորութեամբ և մշտակեցութեամբ... Տուրքերի ու պարտականութիւնների վերաբերութեամբ ազնուականը իրաւունք չուներ մտցնել ոչ մի փոփոխութիւն, նա չէր կարող այդ նոյն իսկ անել, որովհետև ոչ մի գիւղացի յօժարութեամբ չէր ենթարկուի դրան... Այս պարագայում ազաթը (սովորութիւնը) աւելի ուժեղ էր հանդիսանում, քան օրէնքը նոյն իսկ այն դէպքում, երբ ազաթի փոփոխութիւնը կարող էր միմիայն օգտակար լինել գիւղացու համար:

Օրինակ, պատահում էր, որ այն գիւղացուն, որ պարտական էր փայտ բերել շալակով, պարոնը (իր և գիւղացու օգտից զրդուած) առաջարկում էր իր (պարոնի) եղները, բայց գիւղացին հրաժարւում էր՝ հիմնուելով ազաթի վրայ... Թղթատար գիւղացին չէր համաձայնում կատարել ուրիշ պարտականութիւն, թէկուզ պարոնը դադարէր նամակագրութիւնից. «ձիւպանը» մնում էր «ձիւպան», չը նայած նրան, որ պարոնը վաղուց ի վեր ձիւր չուներ և այսպէս շատ դէպքերում:

\*) Акты Археографич. Коммисіи, томъ X. стр 40—45.



Այսպիսով պարզ է, որ Վրաստանում հարկատու ու կախումն ունեցող գիւղացիների վճարելիք տուրքերը կատարուած էին միեւրոյնքով, համապատասխան տեղի պայմաններին, և որ տուրքերի քանակութիւնը մօտաւորապէս հաւասար էր բերքի  $1/10$ -ին: Ծանր էին այստեղ «անձնական պարտականութիւնները» գէպի պարոնը, բայց չը պէտք է մոռանալ և այն, որ այդ «պարտականութիւնները» սահմանուած էին փոխադարձաբար այն պարտականութիւնների (գլխաւորապէս պաշտպանութեան) համար, որ իր վրայ էր վերցնում «պարոնը»:

Այդ անձնական պարտականութիւններից ազատ էին մահմեդական և հայկական չրջանները: Ճիշտ է, այստեղ էլ կային բէգեր, աղալարներ, մէլիքներ, մինքալիներ, սուլթաններ, մաաֆներ և այլն, բայց սրանք չէին կազմում որոշ արտօնեալ դասակարգ, այլ կրում էին միմիայն որոշ պաշտօններ, ստանալով դրա համար որոշ վարձ, մեծ մասամբ ժողովուրդ տուրքի որոշ մասը: Երկիրը կառավարող խանը կամ սարգարը կարող էր դրանցից իւրաքանչիւրին պաշտօնից հեռացնել, յանձնելով բէգութիւնը՝ թէկուզ իր նախկին ծառային... Յամենայն գէպս, յիշեալ պաշտօնեաները ազատ էին տուրքերից և վերջիններես ծանրութիւնը ընկած էր մնացած ազգաբնակչութեան վրայ:

Նոյնանման կացութիւն եղել է և հայկական չրջաններում, որոնք կառավարուելիս են եղել հայ մէլիքներով: Ոստելով Մէլիք-Բէգլարեանների հասարակական և իրաւաբանական սովորութիւնների մասին, պ. Լալայեանը \*) գալիս է այս եղրակացութեան, որ դրանք ստանում էին հարկատու ազգաբնակչութիւնից:

Մալջհատ—հացահատիկների  $1/5$  մասը:

Սալեան—?

Գլխահարկ կամ ոսկի—տունը մօտ 3 ռ.:

Գիւնփուլի—մէլիքի հողերը վարելու, ցանելու, հնձելու համար... տարին մօտ 20 օր կամ 4 ռ.:

Ծառայ և աղախին—իւրաքանչիւր 25—30 տնից մի հոգի:

Փայտ—տունը մի իշաբեռ:

Պսակի համար—3—6 ռ., մնացուի սուկին, երիկամունքը, 2 հաւ, 2 շիշ օղի:

Չափար-փուլի, զուլլուղ-փուլի և այլ մանր ծախսեր և

Զօրք—ամեն մի տուն մի զինուոր զինուորական պարագաներով փտանդի ժամանակ:

Տուրքերի վճարումի համար չը կար որ և է դրաւոր օրէնք: Ինչպէս Վրաստանում այստեղ էլ մէլիքի ու ստորադրեալների

\*) Ե. Լալայեան. Գանձակի գաւառ (ազգագրական հանդէս):



յարաբերութիւնները հիմնուած էին աւանդութիւնների վրայ, որոնք աւատական պայմաններում որոշ անհրաժեշտութիւն էին ներկայացնում երկու կողմերի համար էլ:

1825 թուին թալիշի մահալի 143 հարկատու և 102 հարկից ազատ տներից խանին վճարւում էր թէ հացահատիկներով, թէ դրամով 1473 ո. և 114 չերվոնեց, չը հաշուած 300 ո. չափար փութին և այլն: Այսպիսով միջին թուով ամեն մի ընտանիքի բոլոր վճարելիքի քանակութիւնը (առանց զինուորական տուրքի) կազմում է մօտ 12 ուրլի:

Մահմեդական շրջանների հարկային դրութիւնը պարզելու համար, մենք կանգ կ'առնենք Երևանեան նահանգի վիճակի վերայ, որի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ գետեղուած են Ի. Շօպէնի ուշադրութեան արժանի գրքի մէջ \*):

Շօպէնի ասելով «հայկական շրջանի» հարկային-ֆինանսական դրութիւնը բաժանելու է երկու մասի՝ նա որ գոյութիւն ունէր Երևանեան խանութեան մէջ, ուր «հարկային դրութեան նկատմամբ երկի պահպանուել էին որոշ հիմքեր հայկական թագաւորութեան ինքնուրոյնութիւնից մնացած» և Նախիջևանի խանութեան, որ իբրև մաս Ատրպատականի՝ ենթակայ էր Պարսկաստանի կարգերին:

Երևանեան խանութեան մէջ գոյութիւն ունէին երկու տեսակ տուրքեր—դրամով և բերով: Դրամական տուրքը ամեն տարի նշանակւում էր սարդարի կողմից հողագործների, քաղաքացիների, թափառականների և հայ կուսակրօն հողորականների վրայ: Վճարելիք տուրքի բաժանումը հասարակութեան մէջ թողնուած էր հասարակութիւններին:

Դրամական տուրքերը կազմում էին.

- |                                                                                     |      |         |
|-------------------------------------------------------------------------------------|------|---------|
| 1) Երևան քաղաքի մահմեդականներից                                                     | 1254 | թուման. |
| » » հայերից                                                                         | 470  | »       |
| 2) Էջմիածնից (յանձնուած գիւղերի փոխարէն)                                            | 400  | »       |
| 3) Մաքուլայ Ալի-խանից (յանձնուած գիւղերի փոխարէն)                                   | 300  | »       |
| 4) Թափառական թաթար ու քիւրդ հասարակութիւններից (հաշուելով երկու թուման 1 ընտանիքից) | 8219 | »       |

5) Բացի դրանից, որովհետև զանազան գիւղեր իրանց ջրի քանակութեամբ, հողերի ու բերքի առատութեամբ, աշխարհագրական դիրքի և այլ տնտեսական պայմանների դրութեամբ

\*) Историческій памятникъ состоянія Армянской Области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской Имперіи. СПб. 1852.



շատ տարբերում էին միմեանցից, ամեն գիւղ հաշւում էր որոշ թիւ «բինաչի»: Զանգի-Բասարի հացով առատ Հաջի-Էլիաս գիւղում, ուր համարեա բոլորը ունեւոր էին, 1 բինաչի մէջ հաշւում էր 3 ընտանիք: Ընդհակառակը Սուրմալուի Զանկիան գիւղում 1 բինաչիի վրայ հաշւում էր 10 ընտանիք: Լինում էին դէպքեր, որ մէկ հարուստ ընտանիք կազմում էր մի ամբողջ «բինաչի» և ընդհակառակը՝ մի այլ տեղ բինաչի հաշւում էր ամբողջ գիւղը: Այսպիսով «բինաչին» արտայայտելով միմիայն կարողութեան աստիճանը, համապատասխանում էր Վրաստանի «սակօմլօ»-ին. կամ ներկայումս հայ և վրացի գիւղերում գոյութիւն ունեցող «համիա» և «լիտրա»-ներին: Կային գիւղեր, որոնք նոր հաստատուած լինելու պատճառով (որոնց սարդարը տալիս էր սերմացու, լծկան, գործիքներ և այլն), կամ չնորհիւ իրանց անյարմար դիրքի (սահմանագլխին և այլն, հաշւում էին որոշ թուով բինաչի, բայց տուրքը վճարում էին ցած, կամ նոյն իսկ բոլորովին ազատ էին տուրքերից:

Բինաչիները վճարում էին տուրք երկու տեսակ. Բահրաքերնի անուանեալ գիւղերի բինաչին վճարում էր տարին 10-ական թուման կամ 40-ական ոսկւի. Եարիքիօրնի անուանեալ գիւղերի բինաչին 3-ական թուման (12 ու.):

Սարգարի վարչութեան վերջի տարիներում բնակիչների թիւը և վճարելիք տուրքը հաւասար էր.

| Բինաչի. Թուման.                   |      |   |                                   |
|-----------------------------------|------|---|-----------------------------------|
| Բահրաքերնի գիւղերում              | .    | . | 539 <sup>5</sup> 539 <sup>5</sup> |
| Եարիքիօրնի                        | »    | . | 300 <sup>5</sup> 901 <sup>5</sup> |
| Խառը (մեծ մասամբ թափառական) գիւղ. | 253  |   | 1539 <sup>6</sup>                 |
| Ընդամենը                          | 1093 |   | 7836 <sup>1</sup>                 |

Բացի դրանից, հաշւում էր և 490 բինաչի զանազան շրջաններում (Շարուր, Սարգարաբատ, Եղվարթ), որ չէին վճարում «բինաչի» տուրք, բայց մասնակցում էին բէգարի, օլամի և այլ հասարակական պարտականութիւնների մէջ:

6) Մշտական ընծաներ, որ ի նշան երախտագիտութեան, բերում էր սարդարին Նօվրուզ Բայրամի օրը թէ՛ զրամով (Մաքուայ Աւի խանից 200 թուման, Էջմիածնից 150 թ., Երևանի հասարակութիւնից 100 թ. և այլն), և թէ՛ մթերքներով (բրնձով, ձիով)..  
1320<sup>6</sup> թուման:

7) Տուրք հայերի այգիներից, որոնք պարապում էին գինեգործութեամբ (Քանաքեռից 100 թ., Աշտարակից 240 թ.),  
ընդամենը 680 թ.:

8) Զանազան տուրքեր՝ մաղալների, գրադիրների, միրաբ-



ների (դրամով և մթերքներով) ոռճիկ՝ 740 թ., հարկահանների համար (6-ական շահի=12 կոպ.) ամեն մի խալվար հացահատիկի համար և 2-ական թուման ամեն մի խալվար բամբակին, որ ամենում էր գանձարան) . . . . . 1,383 թ.

Գիշերուայ պահապանների համար (Երևանում) 72 »

Հնձուորներից (34 շահի կամ 68-ական կոպ.) 400 »

Ընդամեն մշտական որոշուած տուրք դրամով 23,076; թ.

կամ 92,307 ո.

Կողմնակի մուտքերը կազմում էին.

- |                                                 |          |
|-------------------------------------------------|----------|
| 1) Կողբայ աղահանքերից (պետ. կառավար. տակ)       | 3,500 թ. |
| 2) Բամխտար (մաքս) արտահանուող և ներմուծ. մթք.   | 3,394 »  |
| 3) Խանութներից (Երևանի և Սարտարապ. ամրոցի)      | 1,300 »  |
| 4) Ներկարարներից . . . . .                      | 1,245 »  |
| 5) Սպանդանոցներից և սապոնի գործարաններից.       | 1,208 »  |
| 6) Սարգարի ալգին. (չը հաշուած տանը գործածածը.   | 835 »    |
| 7) Զրադացներից (կապալով տրուող)                 | 766 »    |
| 8) Կշէռքներից . . . . .                         | 715 »    |
| 9) Քարվանսարաններից . . . . .                   | 700 »    |
| 10) Բաղանիններից . . . . .                      | 390 »    |
| 11) Հրապարակներից . . . . .                     | 348 »    |
| 12) Դրամ կտրելու իրաւունքից . . . . .           | 300 »    |
| 13) Կօշիկներու պայտ պատրաստող գործարանից .      | 225 »    |
| 14) Գինի և օղի վաճառելու իրաւունքի համար .      | 110 »    |
| 15) Գեօկչայ լճից ձուկ որսալու համար . . . . .   | 100 »    |
| 16) Ծխախոտ ծախելու իրաւունքից . . . . .         | 72 »     |
| 17) Կաշիներ դրոշմելուց . . . . .                | 50 »     |
| 18) Սարգարի բոստանից . . . . .                  | 20 »     |
| 19) Մի քանի գիւղերի տուրքը վաճառելուց . . . . . | 525 »    |
| 20) Դարուզ (ոստիկանապետից) . . . . .            | 819 »    |

Կողմնակի մուտք ընդամենը . 16,632½ թ.

Բոլորը միասին դրամական մուտք՝ . 39,709½ »

կամ 158,837 ո.

Շատ աւելի մեծ էին կենսական եւ այլ մթերքներով ժողովուրդ տուրքերը, որ վերաբերում էին ժողովրդի արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերին—բամբակից սկսած մինչև ցորենն ու հաւկիթը:

Այս տուրքերի վերաբերմամբ հողերը բաժանուած էին 4 դասակարգերի՝

- 1) Բահրաքներնի գիւղերից, որ ունէին առատ հողեր, յար-



մար դիրք, մեծ քանակութեամբ անասուններ, վերցնում էր 10-ական թուման, բինաչիից՝ բերքի  $^{10}/_{30}$  մասը:

2) Եւրէիքիօրնի գիւղերից, որոնք նոր էին բնակուած՝ աղքատ էին և որոնց սարդարը տուել էր սերմ, անասուններ, գործիքներ—իւրաքանչիւր բինաչիից վերցնում էր 3-ական թուման, իսկ միեւրեքներից (սերմը դուրս գալով) կէսը՝  $^{15}/_{30}$ :

3) Ռաշպարական գիւղերը, որոնք ստանում էին սարդարից ամեն ինչ ապրուստի համար և վճարում զանազան չափով կէսից սկսած մինչև  $^{2}/_{3}$  և նոյն իսկ  $^{4}/_{5}$ :

4) Կապալով տրուած գիւղեր. սրանց մէջ կային այն տեսակները, որոնց կապալը վերցրել էր ինքը խանը, վճարելով միւլքադարներին որոշ քանակութեամբ գումար իր բերքերից:

Բոլոր այս չորս տեսակ գիւղերը կարող էին լինել արքունական (խալիսա) կամ միւլքադարական. առաջի դէպքում՝ խալիսա գիւղերից, ամբողջ տուրքը (բերքի  $^{10}/_{30}$  բահրաք. գ. կամ  $^{15}/_{30}$  եարիք. գ., մտնում էր գանձարան. երկրորդ դէպքում՝ բահրաքերնի գիւղերից վերցնուող բերքի  $^{10}/_{30}$ -ից  $^{3}/_{30}$ -ը գնում էր միւլքադարներին, իսկ  $^{7}/_{30}$  մնում էր տէրութեան եւրէիքիօրնի գիւղերից. բերքի  $^{15}/_{30}$ -ից  $^{3}/_{30}$  գնում էր միւլքադարին, իսկ տէրութեան մնում էր  $^{12}/_{30}$ :

Վաղուց ի վեր սովորութիւն էր դարձած, որ 30 մասից մէկն էլ պէտք է գնար «սարքեար»-ին (հարկ ժողովողին), «չիւլեաքի» անուան տակ, բայց որովհետև սարքեարներին ապրուստը գիւղերի պարտականութիւնն էր—չիւլեաքը վերցնում էր սարդարը, կամ թոյլ էր տալիս այն՝ ստանալու իր խաներից մէկին:

Մի քանի բահրաքերնի գիւղերում, որոնք բնակեցրած էին թափառաշրջիկներով ու գտնոււմ էին սահմանագլխին, կամ համեմատաբար անյարմար ձորերում, սարդարը զիջում էր գիւղացիներին «միւլքը» ( $^{3}/_{30}$  մասը) և «չիւլեաք»-ը, վերցնելով  $^{10}/_{30}$ -ի տեղ միայն  $^{7}/_{30}$  կամ  $^{6}/_{30}$ -ը, եթէ գիւղը խալիսա էր իսկ միւլքադարական գիւղերից—միմիայն  $^{4}/_{30}$  և  $^{3}/_{30}$ -ը:

Դարաքենդ-Պարջինի ձորերի ազգաբնակութիւնը վճարում էր միայն 800 թուման և դուրս էր բերում 200 ձիաւոր: Նոյն մաղալի սահմանագլխի լեռներում ապրող «այրուակի» գիւղացիք բոլորովին ազատ էին հացահատիկների տուրքերից, միայն թէ պարտաւոր էին իրանց ցեղապետ Մհամէդ Զաֆար-խանին վճարել նաև մի-մի բաթման իւղ, մի-մի բեռը յարդ և մի-մի բեռը փայտ...

Երբ երևանեան խանութիւնը յանձնոււմ էր Ռուսաստանին, սարդար Հուսէին խանի, վեզիր Միրզա Իսմայիլը ներկայ-



ացրեց ուսաց կառավարութեան մանրամասն և հետաքրքիր տեղեկագիր ւսն բոլոր եկամուտներէ, որ ունեցած էր սարդա-  
րը իր խանութեան վերջին տարին: Այդ ցուցակին նայած՝  
խանութեան մէջ ստացուած զանազան բերքերի քանակութիւնն  
ու արժէքը (հաշուած ներկայիս գներով) հաւասար էր.

| Ի՞նչ բոյսից.  | Սալ.                 | Արժէք ուրիշ<br>Խալվար. | Ընդամենը. |
|---------------|----------------------|------------------------|-----------|
| Յորեն         | 142,175 <sub>5</sub> | 7                      | 95,522    |
| Գարի          | 53,147 <sub>5</sub>  | 5                      | 26,574    |
| Կորեկ         | 13,425               | 4                      | 5,368     |
| Չալթուկ       | 105,031              | 8                      | 89,024    |
| <b>Խալվար</b> |                      |                        |           |
| Ծխախոտ        | 221 <sub>2</sub>     | 50                     | 1,106     |
| Սոխ           | 341 <sub>8</sub>     | 5                      | 170       |
| Բամբակ        | 753 <sub>51</sub>    | 120                    | 90,420    |
| Գերչակ        | 449 <sub>3</sub>     | 16                     | 719       |
| Քունջութ      | 2364                 | 15                     | 355       |
| Կտուհատ       | 4221                 | 18                     | 760       |
| Սիսեռ         | 353                  | 20                     | 71        |
| Ոսպ           | 645                  | 20                     | 120       |

Ընդամենը . 305,219

Զը հաշուած 9,822 հաւը և 19,644 ձուռ:

Բացի բերքից ստացուող որոշ մասից, սարդարը ստանում  
էր հացահատիկներ և «փարափեար» անուանեալ պարտաւորու-  
թեան համաձայն: Այն գիւղերը, որոնք ունէին առատ հող և ջուր,  
պարտական էին ցանել սարդարի համար որոշ քանակութեամբ  
զանազան հատիկներ և վերագարձնել՝ մէկին 5 յորեն ու զարի:

» 7 չալթուկ:

» 0<sub>5</sub> մարբ. բամբակ:

Բոլոր «փարաքեարի» սովորութեամբ մշակուող 162 գիւ-  
ղերից ցանուում և ստացուում էր՝

| Ի՞նչ բոյս. | Ցանում<br>տաշկիր.     | Ստացում<br>խալվար. | Արժողութեամբ ուրիշ<br>Խալվարը. Ընդամենը. |
|------------|-----------------------|--------------------|------------------------------------------|
| Յորեն      | 278                   | 111 <sub>2</sub>   | 7 778                                    |
| Գարի       | 1,882                 | 752 <sub>0</sub>   | 5 3,764                                  |
| Չալտուկ    | 1,757                 | 1,054 <sub>5</sub> | 8 8,436                                  |
| Բամբակ     | 149 <sub>5</sub> խալ. | 85 <sub>5</sub>    | 120 10,736                               |

Ընդամենը . 23,715

Բացի այս ամենից ստացուում էր և յարդ: Կանոնով որոշ-  
ուած էր մի խալվար հացահատիկին վերցնել 2 խալվար յարդ,



թէն իրականապէս (կարիք չը լինելու պատճառով), ստացուած էր կէսը: Հաշուելով յարգի խալիարը 1 ուրլի, ամբողջ յարգից ստացած ակամուտի քանակութիւնը հաւասար կը լինի 2500 թումանի կամ 10,000, ու, կանոնով պիտի ստացուէր խոտից և եօնջից  $\frac{1}{5}$  մասը, բայց կարիք չը լինելու պատճառով, մօտակայ տեղերից միայն ժողովուած էր 400,000 խուրձ. հաշուելով խուրձը 1 կոպ.՝ հաւաքուող խոտի ընդհանուր արժէքը կը լինի 4000 ո. կամ 1000 թուման: Բամբակի սերմ ժողովուած էր մօտ 500 խալիար (15-ական ո.)—ընդամենը—7500 ուրլու:

Այլ եւ այլ եկամուսնեք.—Կենդանիներից—Թափառական ազգերից ստացուած էր 100 ոչխարից՝ մէկ մեծը և մի հատ փոքրը՝ մի-մի ուրլի արժողութեամբ:

|                   |                     |                  |
|-------------------|---------------------|------------------|
| Զիրանցի քուրդերից | 100,000 ոչխարի հմբ. | 2000 ո. = 500 թ. |
| Միւս թափ. ազգերից | 100,000   »   »     | 2000 » = 500 »   |
| Մնացած քուրդերից  | 51,700   »   »      | 1034 » = 282 »   |
| <hr/>             |                     |                  |
|                   | 251,700   »   »     | 5034 » = 1282 »  |

Բացի դրանից, թափառականները պարտաւոր էին պահել նաև սարգարի ոչխարները որոշ պայմաններով: Յանձնելով որոշ թուով, որոշ տարիքի ոչխար թափառականներին, սարգարը իրաւունք ունէր ամեն բողբոջի պահանջել նոյն քանակութեամբ և տարիքի ոչխար և ստանալ ամեն մի կթան ոչխարից կէս-կէս բալթման իւղ և իւրաքանչիւր ոչխարից մի-մի ստիլ բուրդ: Այդ «դէշբեդէ» անուանեալ պայմանով, չորանքերայիք, բիւրիւքիք և միւս թափառականները պահում էին 10,841 ոչխար, որոնց համար սարգարը ստանում էր 5520 $\frac{1}{2}$  բալթման իւղ և 504 ստիլ բուրդ:

Երկրորդ, «Ամանի» ասուած պայմանով, ապրանքի յաւելուածը և կորուստը սարգարի հաշուին էր, իսկ իւղով և բուրդով նա ստանում էր 7  $\frac{1}{2}$  բալթման իւղ ամեն մի կթան ոչխարից և բոլոր բուրդը: Իւրաքանչիւր 500 ոչխարին նշանակւում էր 2 հովիւ, որոնք ստանում էին 20-կան գառը և 120 բալթման ցորեն: Այս պայմանով տրուած էր թափառականներին 8425 ոչխար և 830 մեծատաւար ու գոմէշ, որոնցից ստացւում էր՝ գոմէշից 6, իսկ կովից 4-ական բալթման իւղ:

Ամանի պայմանով տրուած ապրանքից { 3,154 բալթման իւղ  
սարգարը ստանում էր ոչխարից՝ { 3,197 ստիլ բուրդ

Կովից և գոմէշից՝ . . . 2,060 բալթման իւղ

Ուրեմն իւղ ստացւում էր 10,634 բալթմ. սարգարի ոչխարներից և մօտ 1,300 քրդերից:

Ընդամենը՝ 11,940 բ. (բալթմ.=1 ո.)՝ 11,940 ո. կամ 2,985 թում. բոլորով—հաշուելով բալթմանի դինը 1 ուրլի,



3,701 ուղղի=9252 թում։ Բացի այս, գիւնցի քրդերը պիտի տային տարեկան 50-ական փալան ուղտերի համար, ընդամենը 50 թ.։

Ջալալի քրդերը տալու էին 250 ջուխտ բրդէ ջուալներ (գոյգը=1 ա.)=625 թ.։

Փայս եւ ածուխ—վճարոււմ էր բինաչի հաշուով (Բահրա-քիրնի գիւղերը 3, Էարէքիօրնի  $1\frac{1}{2}$  բեռ փայտ)։

Ընդամենը 5,021 բեռ փայտ (45 կ.) և 300 բեռ (1 ա.) ածուխ 5398 թ.։

Հաւ եւ ձու 9,822 և 19,644 հատ, հաշուելով հաւը և 10 ձուն 5-ական կոպէկ=1472 թ.։

Շարուրի մաղալում հաւի և ձուի տեղ ամեն մի զինգից վերցնում էին 18 մինալթուն=55 թ.։

Ծանր տուրքերից մէկն էր հաշոււմ նաև զինուորական տուրք։ Թափառական ցեղերը պարտաւոր էին սարգարի մօտ պահել լաւ զինուորուած ձիաւորներ, պատրաստ ամեն րոպէ պատերազմի (գիւնցիք 1000 հ., Նագի խանի Ղարափափա-ները 1000 հ.), ընդամենը 3600 հոգի։ Հաշուելով ամեն մէկի ծախսը 24 ա. ամբողջ զինուորական տուրքի ծանրութիւնը կը լինի 86,400 ա.։

Այս բարդ և մանրակրկիտ հարկագիտական դրութիւնը պահպանելու համար պահանջոււմ էր և մեծ թուով հարկահան-ներ, մօտ 200 հոգի, որոնցից 50 նշանակոււմ էին սարգարի կողմից, իսկ 150 մաղալների կառավարիչների։ Դրամական հար-կերը ժողովում էին տարին երկու անգամ, աշնան, բերքը ժողո-վելուց յետ, և փետրուարին, երբ մաքրոււմ էր բամբակը։ Հար-կահանը մաղալի գրագրի հետ յայտնում էր իւրաքանչիւր գիւ-ղին գիւղի վճարելիք գումարը, որ պարտաւոր էին ժողովել տանուտէրերը և յանձնելով սարգարի գանձապահին՝ ստանալ համապատասխան վկայագիր (բարաթ)։ Այդ վկայագիրը ժողո-վում էր յետոյ մաղաչի կառավարիչը և ներկայացնում սարգա-րին։ Շատ աւելի դժուար ու բարդ էր մթերքներ ժողովելը։ Գարնանից սկսած հարկահանները (սարքեաբները) ապրում էին գիւղերում. նախ նրանք որոշում էին ամեն մէկի ցանքսի քանա-կութիւնը. հնձելիս յետ էր գրոււմ հնձողի մասը (հացահատիկ-ներից  $\frac{1}{10}$ , չալտուկից և բամբակից  $\frac{1}{2}$ ), որի համար ամեն հրնձ-ուորից ստացոււմ էր վերը նշանակուած 34 շահին։ Հսկողնե-րը իրանց դիւրութեան համար կալերը ժողովում էին մի տեղ գիւղերից կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ։

Կալերի մէջ տեղը բարձրանում էր սարքեարի քեօչը (աշ-տարակը), որտեղից նա հսկում էր, որ ոչ ոք տուն չը տանի



հաշուի չենթարկած բերքերից: Ամեն երեկոյ կալսելուց և մաքրելուց յետոյ հաւաքում էին հատիկները մի տեղ և այդ հացահատիկների թումբը կողքերից և վերեից կնքւում էր փայտէ կնիքով: Գիշերները հսկում էին որ այդ կնիքները մնան անձեռնմխելի: Երբ «կալուկուտը» վերջանում էր, սկսում էին բերքի բաժանելը: Բահրաքերնի գիւղերից  $\frac{1}{3}$ , իսկ եարիքիօրնի գիւղերից  $\frac{1}{2}$  (առաջուց սերմը դուրս գալով) ածւում էր գիւղի արքունական ամբարները: Ամբարների դռները փակ և կնքուած էին և սերմը ածւում էր շտեմարան վերեից: Ամբողջ բերքը ամբարում ժողովելուց յետոյ գալիս էր մաղալի կառավարիչը կամ նրա գրագիրը և սարքեարի տանուտէրի ու քահանայի ներկայութեամբ վերցնում էր կնիքը և հաշւում եղած բերքը: Միւլքադարական գիւղերում ներկայ էր լինում և միւլքադարը, որ ստանում էր իր մասը ( $\frac{3}{30}$ -ը): Սրանից յետոյ գիւղացիք պարտաւոր էին բերքը տանել արքունական կենդրոնական ամբարները, որոնք գտնւում էին Երևանում, Սարդարաբատում, Շահրեար, Սուրմալու, Թալին, և ստանում ստացականներ: Աղքատ, ապրանք չունեցող գիւղացիների բերքը փոխադրում էր սարդարը իր հաշուով: Բամբակի և ծխախոտի բերքի քանակութիւնը, բոյսերի դեռ չը հասած ժամանակ, որոշւում էր առաջուց գիւղացի քեթխուդաների երդմամբ, որից յետոյ գիւղացիները ստորագրութիւն էին տալիս, որ վճարելու են այս ինչ քանակութեամբ բերք: Ընդունում էին որ բերքի  $\frac{1}{4}$  մասը կազմում են զուտ բամբակ,  $\frac{2}{4}$  մասը սերմը  $\frac{1}{4}$  մասը տերև...

Սարքեաների ծախսը գիւղացոց վրայ էր: Սարդարի սարքեարներին տրւում էր ամիսը 5—6 ուլլի ոռճիկ. 3-ական լիտր ամեն տեսակ բերքից ամեն կալից, լաւ սնունդ հերթով բոլոր տներից և օրական մի-մի լիտր զարի ձիւ համար: Սարքեարները մնում էին գիւղում մինչև 6 ամիս և ամեն մի սարքեարը նստում էր գիւղացոց մինչև 72 ու. 72 կոպ. իսկ 50 սարդարի սարքարները 3633 ու.: Մաղալի սարքեարները ստանում էին 2—4 ու. ամիսը ոռճիկ, 3-ական լիտր կալից և ուտելիքէն. ամեն մէկի ծախսը նստում էր գիւղին 43 ու., իսկ բոլոր մաղալական սարքեարներին՝ 6450 ու.: Այսպիսով ուրեմն ամբողջ Երևանեան խանութեան ուղղակի և կողմնակի, դրամով և մթերքներով ստացուող եկամուտը հաւասար էր.

$$\text{Դրամով} \left\{ \begin{array}{l} \text{Ուղղակի տուրք} \\ \text{Կողմնակի} \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} 92,307 \text{ ու.} \\ 66,530 \text{ } \end{array} \right\} = 158,837 \text{ ու.}$$

Դաշտային մթերքներով (հացահատիկներից— բամբակ, խոտ և յարդ) . . . . . 359,241 »



|                                             |            |
|---------------------------------------------|------------|
| Անասնապահութիւն (մթերքներով ու թռչուններով) | 38,589 ա.  |
| Զիւարներով                                  | 86,400 »   |
| Հարկահանների վրայ ծախս                      | 10,083 »   |
| Ընդամենը                                    | 653,150 ա. |

Այս գումարը պիտի համարել մօտաւորապէս՝ ճիշտ և մըշտական երեանի խանութեան համար։ Շարդէնի ճանապարհորդութեան ժամանակ, 1636 թուին, նոյն շրջանի եկամուտը հաշուում էր 46,000 թուման, որ կազմում էր 460,000 ոտւրլի։ Մօրէիբը, որ յաճախած էր երեանը 1813 թուին՝ վերջի սարդարի եկամուտը հաշուում էր 174,000 թուման (696 հազար ոտւրլի), որից 150,000 թ. (600 հազար ա.) հաշուում էր տուրքից՝

12,000 ա. մաքսատներից,

6,000 » ազահանքներից։

6,600 » շահից (ռոճիկ և արտակարգ ծախս. համար)։

Վերջապէս, եթէ ի նկատի ունենանք և այն հանգամանքը, որ երեանի Մհամէդ խանը, պարտաւորութիւն կրելով, ստիպուած էր տալ վրաց Իրակլի II թագաւորին տարեկան 40,000 թուման կամ 400,000 ա. պատերազմական տուգանք, — Շօպէնի հաշուած 653 հազար ոտւրլին շատ մօտ կը թուայ իրականութեան։

Երեանեան խանութեան մէջ այդ ժամանակ 8,211 ընտանիք էր հաշուում, իսկ երեսուցական թուականներին հին բնակիչներ՝ 12,694 ընտանիք և 70,000 բնակիչ (երկու սեռի), առաջի դէպքում միջին թուով, մի ընտանիքի վճարելիք բոլոր տուրքերը հասնում էին 80 ոտւրլու, իսկ երկրորդ դէպքում 514 ոտւրլու (93 ա. մարդագլուխ)։

Կովկասի միւս մահմեդական խանութիւններում գոյութիւն ունէր նոյնանման բարդ հարկային դրութիւն, տարբերուելով ամեն մի անկիւնում՝ նայած տեղի պայմաններին և կառավարչի հայեցակէտին։

Երեանի խանութեան կից Նախիջևանի խանութեան մէջ օրինակ՝ հարկերը կազմւում էին հետեւեալ մասերից.

I. 1) Բաշ-փուլի—գլխահարկ ամեն մի հասակաւոր գիւղացուց (15 տարեկանից վեր) հայերից 4 ա., թուրքերից՝ 2 ա. 20 կ., 2) Էւ-փուլի—ծխահարկ » 42 » » 40 » 3) Անասուններից՝ դատ-դատ դումարներ՝ ձիուց 208 և, ապրանքատար ձիուց 340 ա., գոմէշից 208 ա., կովից, էջից—1 ա., ոչխարից 20 կ., 4) Մեղուններից—32 կոպ. (իւրաքանչիւր փէթակից), 5) Զրադացներից, մետաքս մանող, չիթ գործող մե-



քենաներից 2, 2 և 1 թուման, 6) Հայ եկեղեցիներից—4-ական թուման, 7) Վաճառականական կապիտալից  $\frac{1}{2}^{0/0}$ :

II. Կապալով տրուող շինութիւններից վարձ—քարվանսարանների, խանութների, բաղնիքների տէրերից զուտ արգինքի  $\frac{1}{5}$  մասը:

III. Այգեգործութիւից, բամբակագործութիւնից և շերամապահութիւնից ստացուած էր իբրև տուրք բերքի արժէքի  $\frac{1}{5}$  մասը—մի խալվար այգուց և բամբակից 18—16 ուրլի. 1 ընկուղի ծառից 40 կ. և այլն:

IV. Վերջապէս հացահատիկներից ստացուած էր ամբողջ բերքի  $\frac{3}{2}$ -ը, որից միւլքադարական գիւղերում 1 կամ  $1\frac{1}{2}$ -ը ստանում էր միւլքադարը, իսկ մնացած  $\frac{1}{2}$ -ը տէրութիւնը: Նախընտանի խանութեան ամբողջ եկամուտի քանակութիւնը հաշուած էր 146 հադար ուրլի կամ միջակ ընտանիքի վրայ 31 ո. 74 կ. (1058 ո. մարդագլուխ):

Օրդուրադի շրջանում 54,076 ո. կամ 25 ո. 38 կ. ընտանիքի վրայ (8 ո. 46 կոպ. մարդագլուխ):

Ներկայ Երևանեան նահանգում (բացի Ալեքսանդրապոլի գաւառից), որ պարունակում է իւր մէջ 23,730 ընտանիք և 71,190 հոգի ար. ս., տուրքերի թիւը հաւասար է 853,226 ուրլու, կամ միջին թուով ամեն մի ընտանիքի վրայ 35 ո. 95 կոպ. (իսկ ար. ս. հոգուն 11 ո. 98 կ):

Եթէ է նկատի առնենք որ ներկայումս միջերջները համեմատած այն ժամանակուայ հետ 3—4 անգամ աւելի թանգ են և որ հիմիկուան արծաթ դրամը այն ժամանակուանից 2—3 անգամ արժան է, և որ միջակ անձնաւորութեան տարեկան եկամուտը ներկայումս հաւասար է մօտ 40 ուրլու (կամ այն ժամանակուայ 13—20 ուրլուն) ակներև պիտի համարել, որ խանական իշխանութեան ժամանակուայ տուրքերի քանակութիւնը հասնում էր ստացուած եկամուտի  $\frac{1}{2}$   $\frac{1}{3}$ -ին (մօտ 6 ո. ստացած 13—20-ից):

Վճարել ստացուածի այդ տոկոսը տէրութեան՝ մի այն տեսակ բեռն է, որի տանելը ծանր պէտք է համարել ոչ միայն այն ժամանակուայ կիսադքատ և կիսակուլտուրական ազգաբնակչութեան համար, այլ նոյն իսկ ներկայի աւելի հարուստ և կուլտուրական եւրոպացիների համար:

Չարմանալի չէ, որ այդչափ հարկերով ծանրաբեռնուած երկրում չէր առաջ գնում լուսաւորութիւնը և չէր աճում նոյն իսկ ինքը ազգաբնակչութիւնը: